Acta Universitatis Wratislaviensis No 3098
Neerlandica Wratislaviensia XVII
Wrocław 2008

Małgorzata SZCZYPIŃSKA (Wrocław)

De evolutie van aanspreekvormen op basis van aanheffen in brieven

1. Inleiding

1.1. Afbakening van het onderwerp

De onderhavige tekst is aan de *Verandering van de aanspreekvormen op basis van aanheffen in brieven – van de zeventiende eeuw tot op heden* gewijd. Dit onderzoek werd verricht ten behoeve van de afstudeerscriptie van de auteur.

In de Nederlandse linguïstische verhandelingen is er veel meer aandacht besteed aan de verandering van de Nederlandse pronominale aanspreekvormen. Als voorbeeld daarvan kan men hier *De problematiek van de Nederlandse aanspreekvormen* van M.C. van der Toorn[1] geven ofwel de doctoraalscriptie van J.A.M. Vermaas, *Veranderingen in de Nederlandse aanspreekvormen van de dertiende eeuw t/m de twintigste eeuw*[2] of *Mag ik u tutoyeren?*[3] van dezelfde auteur. In al die werken wordt de evolutie van de pronomina besproken, vanaf oud Duitse *du* tot huidige vormen *jij*, *je*, enz. alsook het Vlaamse *ge*/*u*.

Andere aspecten van de aanspreekvormen waren ook het onderwerp van de analyses van verschillende taalkundigen. Over de indirecte aansprekingen schrijft J. van Rooij in zijn artikel *Mag ik professor hartelijk feliciteren?*[4] Hier bespreekt de auteur de indirecte aanspreekvormen in de Nederlandse dialecten. Als onderzoeksbron gebruikt hij enquêtes. Op basis daarvan concludeert hij dat er weinig situaties bestaan waar men een indirecte vorm kan gebruiken.

---

[1] M.C. van den Toorn, *De problematiek van de Nederlandse aanspreekvormen*, [in:] *De Nieuwe Taalgids* 70-6, Groningen 1977, s. 520–540.

[2] J.A.M. Vermaas, *Veranderingen in de Nederlandse aanspreekvormen van de dertiende eeuw t/m de twintigste eeuw*, Utrecht 2002.

[3] H. Vermaas, *Mag ik u tutoyeren?*, Amsterdam–Antwerpen 2004.

[4] J. de Rooij, *Mag ik professor hartelijk feliciteren?*, [in:] *Studia Neerlandica et Germanica*, Wrocław 1992, p. 319–339.

© for this edition by CNS

De onderzochte verhandelingen zwijgen over de directe aanspreekvormen in correspondentie. Daarom werd dit thema gekozen. Het onderzoeksdomein van de scriptie betrof brieven vanaf de 17de t/m 20de eeuw. Het waren dus brieven zelf die als de belangrijkste bronnen dienden. De lectuur daarvan vormde de eerste fase. Diverse brieven werden onder de loep genomen daarmee wordt bedoeld van afzenders en geadresseerden van vele verschillende maatschappelijke achtergronden. Vervolgens werden ook stijlhandboeken gekozen om de praktijk met de theorie te vergelijken. Op basis van de verschillen tussen de aanbevolen schrijfregels en de manier waarop aanheffen in de werkelijkheid gekozen werden, werden de conclusies getrokken.

2. Literatuur over de conventies van het brievenschrijven

Elke eeuw had zijn eigen conventies en etiquette die in verschillende soorten handboeken opgetekend waren. Als representatief voor de zeventiende eeuw werd er voor het onderzoek één handboek betreffende het brievenschrijven en vooral de aanspreekvormen gehanteerd in de aanheffen gekozen, namelijk het schoolboek van B. Hakvoord *Gemene zend-brieven, zo die in de Duitse Scholen van Nederland worden geleert*.[5] Behalve de informaties over de juiste structuur van een brief, vindt de lezer ook nuttige adviezen over de stijl van een correspondentie. In het algemeen dient de taal van een brief aangepast te worden aan degene tot wie men zich richt. Aan een persoon van een hogere stand moet de woordkeuze en de stijl eerbiedig zijn, terwijl men tegenover iemand van een lagere stand eenvoudig, duidelijk en vriendelijk moet zijn:

> wanneer men aan iemand schryft, die men den Tytel van Myn Heer, of Hoog-Edele Wel- geboren kan geven, moet men die niet nalaten, maar doorgans gebruiken, en zo dikwils herhalen als men kan.[6]

Zoals het voor een handboek gepast is, geeft het gevarieerde voorbeelden van zowel persoonlijke als officiële brieven. Verder: de bekendmaking van een huwelijk, een uitnodiging voor een bruiloft, een dankbrief voor een geschenk enz. Er worden ook voorbeelden van kwitanties, huurovereenkomsten, koopcontracten gegeven. Als perfecte aanheffen in meer informele taal, resp. in de brieven aan de familie suggereert Hakvoord de standaard aanspreekformules die in de zeventiende eeuw van toepassing waren:

> Bezondere goede Vriend[7]
> Waarde Vriend[8]

---

[5] B. Hakvoord, *Gemene zend-brieven, zo die in de Duitse Scholen van Nederland worden geleert*, Amsterdam 1696.

[6] *Ibid.*, p. 3.

[7] *Ibid.*, p. 4.

[8] *Ibid.*, p. 5, 7.

© for this edition by CNS

Myn Heer[9]
Myn Heer en onbekende Vriend (om met een geleert Man kennis en vriendschap te maken)[10]
Myn Heer en Neef[11]

De populairste bronnen die handelen over hoe een ideale brief er moest uitzien, zijn allereerst de etiquette- en brievenboeken, ook wel adviesliteratuur genoemd. Die waren niet nieuw, want adviezen over het schrijven van brieven bestonden al sinds de Oudheid. In de 18de eeuw verschenen er in literaire tijdschriften, handboeken over stijl en ook in toenmalige romans verschillende besprekingen van gepubliceerde briefwisseling en brievenboeken. Omdat correspondentie een belangrijk deel uitmaakte van het sociale verkeer, net als de conversatie, kreeg zij ook veel aandacht in de adviesliteratuur. In de 18de eeuw verscheen er in de Nederlandstalige kringen de definitie van de brief als een gesprek:

> Het is een gechrift dat wy aan afweezend Persoon zenden, om die te doen weeten, 't geen wy hem zeggen zouden, indien wy met hem spreeken konden.[12]

De nieuwe publicaties tonen dus aan dat de interesse omtrent de briefwisseling verhoogde in vergelijking met de 17de eeuw. Zoals in de vroegere handboeken, gebruiken ook de meeste 18de-eeuwse brievenboeken verschillende bewoordingen om de diverse stijlen te onderscheiden. In het algemeen wordt er altijd onderscheid gemaakt tussen handelsbrieven, beleefdheidsbrieven en brieven aan vrienden en familie. Voor deze laatste soort correspondentie bestaan er volgens de auteurs van brievenboeken vrijwel geen regels. Deze theorie wordt vaker in de loop van de 19de eeuw benadrukt. Over de zakelijke brieven schreef Claude Mauger in *Nieuwe Fransche en Nederduytsche grammaire en samenspraeken met een nieuwe manier zeer gemakkelyk om op weynig tyd de Fransche en Nederduytsche taelen te leren: behelzede... voorbeelden van verscheyde soorten der gebruykelykste brieven &c.* De aanspreekvormen die hij gaf zijn zoals in het 17de-eeuwse handboek, traditioneel. De meest voorkomende aanspreektitels zijn:

Myn Heer[13]
Mejuffrouw[14]
Me Juffrouw[15]

---

[9] *Ibid*., p. 6, 12.
[10] *Ibid*., z. p.
[11] *Ibid*., z. p.
[12] Anoniem, *Nieuwe handleidingg tot de manier van brieven schryven*, Amsterdam 1770, p. 15–16, [in:] W. Ruberg, *Conventionele correspondentie. Briefcultuur van de Nederlandse elite, 1770–1850*, Nijmegen 2005, p. 25.
[13] Mauger, C., *Nieuwe Fransche en Nederduytsche grammaire en samenspraeken met een nieuwe manier zeer gemakkelyk om op weynig tyd de Fransche en Nederduytsche taelen te leren: behelzende ... voorbeelden van verscheyde soorten der gebruykelykste brieven & c.*, 1781, p. 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 368, 372, 374, 383.
[14] *Ibid*., p. 363, 364, 366.
[15] *Ibid*., p. 367, 371, 376.

© for this edition by CNS

Beminde Juffrouw[16]
Mevrouwe[17]

De auteur laat de informele aansprekingen niet buiten beschouwing. Het valt onmiddellijk op dat de aanhefformules, zoals in de 17de eeuw, nauwelijks verschillen van die in formele brieven:

Myn Heer en Broeder[18]
Myn Heer en Neef[19]
Beminde Vader[20]
Beminde Dogter[21]

Verder in zijn verslag geeft Mauger ook de Franstalige equivalenten van dezelfde aanheffen, die een nauwkeurige vertaling uit het Nederlands zijn: 'Monsieur', 'Madame', 'Mademoiselle', 'Monsieur et Frère', 'Monsieur et Cousin', 'Très-cher Père'.

De adviesliteratuur die al in de 18de eeuw verscheen, werd vooral in de 19de eeuw gepubliceerd. Brievenboeken uit de achttiende eeuw staan voor een deel nog onder invloed de van retorica, maar dit neemt in de loop van de achttiende en begin van de negentiende eeuw af. Unaniem propageren de brievenboeken, maar ook studies over de stijlleer en briefromans, de idealen van duidelijkheid, rationaliteit en vooral natuurlijkheid. Naast adviezen over de perfecte schrijfstijl geven brievenboeken ook tips over de praktische samenstelling van een brief. Het uitgangspunt daarbij is dat een brief het innerlijke van de afzender weerspiegelt. Dit genre adviesboeken geeft ook raad hoe een brief te beginnen, namelijk welke aanspreekvorm te gebruiken. Zulke adviezen zijn te vinden o.a. in het handboek *L'Écrivain Public en Français et en Flamand* gepubliceerd in november 1832.

Behalve algemene regels over het schrijven van brieven kan men er ook informatie vinden over de grootte van het papier, de enveloppe, het postscriptum, het opschrift, de lay-out en zelfs de kosten van de post, alles om het versturen van brieven makkelijker en toegankelijker te maken. Ten opzichte van de aanspreekvormen bemerkt *L'Écrivain Public...* het verschil tussen zakelijke en privé-correspondentie. In de talrijke voorbeelden van brieven zijn er aanheffen te vinden zowel in het Nederlands als in het Frans:

Sire (Sire)
Uwe Majestyt (Votre Majesté)
Mynheer (Monseigneur)

---

16 *Ibid*., p. 376.
17 *Ibid*., p. 380, 384.
18 *Ibid*., p. 373.
19 *Ibid*., p. 370.
20 *Ibid*., p. 382.
21 *Ibid*., p. 383.

© for this edition by CNS

Uwe Koninklyke Hoogheyd (Votre Altesse Royale)
Uwe Excellentie (Votre Excellentie)[22]

In geval van brieven aan familieleden kan de afzender uit de volgende aanheffen kiezen:

Lieven Vader (Mon cher Père)
Zeer weêrde en geërde Moeder (Très-chère et honorée Mère)
Zeer beminde broeder (Très-cher frère)[23]

Om een voorbeeld van de officiële brieven te geven richten de auteurs hun correspondentie aan verschillende geadresseerden, o.a. aan de Minister van Oorlog, Minister van Financiën, aan een Burgemeester en aan de leden der Regentie. Al die brieven beginnen ze met 'Mynheer' of 'Monsieur' in het Frans.

Adviesliteratuur was niet alleen in het Nederlands beschikbaar. In de Engelstalige *The art of correspondence* zijn er volgende humoristische adviezen voor een brievenschrijver te vinden:

> Never write long letters to people that are happy. All your life long write to your master. Let the style of your letters be simple, particularly when you are writing to witty or silly man. The letters of a man and his wife, at a distance one from the other, should be affectionate and chaste. Be brief, when you write to a magistrate: magistrates have neither time nor patience to read long letters. Do not disguise yourself in your letters: a letter is not a mask.[24]

Ook in de 20ste eeuw zijn er veel handboeken geschreven over hoe een goede brief te schrijven. Toch bevatten deze handboeken meer technische informatie over een brief in het algemeen en de briefstijl. Men vindt er ook voorbeelden van typische uitdrukkingen die in een brief gehanteerd kunnen worden en populaire begin- en slotformules. De handboeken uit de jaren tachtig en negentig geven nauwelijks voorbeeldbrieven. In plaats daarvan vindt men er opdrachten voor zelfstudie. Momenteel worden er ook tal van computercursussen aangeboden voor het schrijven van zakelijke brieven, want tegenwoordig gebruiken mensen nog nauwelijks pen en papier. Ze geven de voorkeur aan computers want men hoeft zich geen zorgen te maken over het handschrift. De computerprogramma's zoals spellingchecker signaleren en corrigeren een verkeerde schrijfwijze van woorden. In het handboek *Titulatuurgids* (uitgegeven in 1991) zijn de aanspreekvormen geünificeerd. Een mannelijke geadresseerde in de zakelijke correspondentie zou met 'Zeer geachte Heer' (plus zijn achternaam) moeten worden aangesproken en een getrouwde vrouw met 'Zeer geachte Mevrouw', terwijl een ongetrouwde vrouw met de vorm 'Zeer geachte Mejuffrouw/ Mevrouw' wordt aangeschreven. Blom veronderstelt dat familieleden het meest worden aangesproken met de woorden 'lieve' en 'beste'.

---

[22] *L'Écrivain Public en Français et en Flamand. Deuxième édition. Den openbaeren Schryver, in 't Fransch en in 't Vlaemsch. Tweeden druk*, Bruxelles/Brussel 1832.

[23] *Ibid.*

[24] *The art of correspondence*, Parijs 1802, p. 61.

© for this edition by CNS

Lieve Mama[25]
Lieve Anna (van een moeder aan een dochter)[26]
Lieve Ouders[27]
Lieve, beste Vader[28]
Beste broer en zuster[29]

De aanheffen van liefdesbrieven worden een beetje verfraaid door adjectieven en substantieven, zodat de aanspreekvorm meer informeel en persoonlijk klinkt. Maar het al bekende woordje 'lieve'/ 'liefste' en ook, hoewel zelden, 'beste' komt ook voor:

Allerliefste schat[30]
Mijn lieve jongen[31]
Liefste Joop[32]
Beste Jeanette[33]

De auteurs van de overige onderzochte handboeken zijn het met elkaar eens dat een brief een visitekaartje van de afzender is. De nieuwe handboeken besteden meer aandacht aan het taalgebruik en de lay-out van een brief. Als meest geschikte aanheffen voor formele brieven suggereren ze 'Geachte heer/ mevrouw' eventueel gevolgd door de naam van de geadresseerde:

Geachte heer Van Marsveld[34]
Geachte Mevrouw Ter Beek[35]

Er bestaat nog een alternatief, nl. een minder persoonlijke benadering waarbij beide geslachten in de aanhef vermeld worden of waarbij de lezer aangesproken kan worden als deel van een verzameling:

Mevrouw, mijnheer,
Geachte gast,
Geachte belangstellende,
Geachte lezer(es),
Geachte bezoek(st)er,[36]

---

[25] W. Blom, *Hoe schrijf ik mijn brieven?*, z.d., p. 31.
[26] *Ibid*., p. 32.
[27] *Ibid*., p. 62, 67, 68.
[28] *Ibid*., p. 73.
[29] *Ibid*., p. 66.
[30] *Ibid*., p. 29.
[31] *Ibid*., p. 33.
[32] *Ibid*., p. 38.
[33] *Ibid*.
[34] J. Gerritsen, A. van den Hoorn, B. Salemans, F. Schaars, O. Severijnen, *Briefopener. Computercursus voor het schrijven van zakelijke brieven*, Leiden/Antwerpen 1991, p. 23.
[35] *Ibid*.
[36] Zie: *ibid*., p. 24.

© for this edition by CNS

Als je een brief schrijft naar iemand van een bedrijf of een bestuurlijk orgaan is het beter om in plaats van de woorden ‘commissie’, ‘afdeling’, ‘stichting’ en ‘federatie’ de collectieve aanspreking te hanteren:

Geacht bestuur,
Geachte directie,
Geachte leden van de kascommissie[37]

De vormen zoals ‘Mijne heren’ voldoen niet meer, maar ‘Mijne dames en heren’ stuit dan weer op het bezwaar van dames die niet ‘bezeten’ wensen te worden. In zo’n geval doet de voor de hand liggende aanhef ‘Geachte dames en heren’ soms wonderen. In België pakt men dit probleem heel consequent aan met: ‘Mevrouwen, Mijne Heren’. Wat een juiste aanspreking is, wordt in feite bepaald door het maatschappelijk verkeer. En of men het nu snobistisch vindt of niet, ‘Weledel(zeer)geleerde heer’ en ‘Weledelgestrenge heer’ gelden nu eenmaal als correcte aanspreking voor respectievelijk Dr(s). en Mr. (Doctor/ Doctorandus en Meester).[38]

Het wordt dus duidelijk dat de conventies van het brievenschrijven door de eeuwen heen zijn veranderd. Zoals hierboven al aangehaald, streeft men tegenwoordig naar beknoptheid en spontaniteit. De analyse van de brieven uit de verschillende perioden had als doel niet alleen de evolutie van de aanspreekvormen te tonen maar ook de overeenkomsten en verschillen tussen de regels en aangeraden formules en de werkelijkheid aan te tonen.

3. Onderzocht brievencorpus

Voor het onderzoek werden er in totaal 3095 brieven geanalyseerd, die aanheffen bevatten. Tijdens het onderzoek werden er ook enkele brieven zonder aanheffen aangetroffen, maar deze werden buiten beschouwing gelaten. In de meeste gevallen dienden de brieven van de mensen uit de literaire wereld, nl. dichters en schrijvers als bron, toch kwamen er ook brieven van gewone burgers voor. Het onderzoek had als doel het verschil in de gebruikte taal in de aanheffen te tonen. Bovendien waren de brieven nog verder verdeeld: in privé- en zakelijke correspondentie. Het corpus werd eveneens per eeuw verdeeld. In de volgende tabel zijn de cijfers omtrent het aantal van de per eeuw onderzochte brieven en bronnen geplaatst. Daarin zijn alleen de brieven in acht genomen. Het bevat geen gegevens over sms’en, e-mails en faxen.

---

[37] *Ibid*., p. 25.

[38] R. Maks, A.M. de Koning, *Leergang taalbeheersing voor het HBO. Basisboek*, Groningen 1985, p. 194, 195.

© for this edition by CNS

Periode	Aantal bronnen	Aantal brieven
1600–1699	6	299
1700–1799	7	176
1800–1899	16	1335
1900–1999	15	1285
Totaal	44	3095

3.1. P.C. Hooft en zijn tijdgenoten

In de tijd van P.C. Hooft was de brief de enige manier om op afstand te communiceren. Het schrijven van brieven was toen niet zo populair, ten eerste wegens het grote percentage ongeletterdheid, ten tweede wegens het gebrek aan de posterijen en ten derde waren er geen wetten die de brieven zouden kunnen beschermen noch geen wettelijk briefgeheim. Ten slotte waren er de hoge kosten van schrijfmateriaal.

Tussen de taal waarin de brieven van Hooft geschreven werden en het huidige Nederlands ligt een periode van meer dan drie eeuwen. De gewoonte om brieven in de moedertaal te schrijven was in de 17de-eeuwse Lage Landen nog niet goed ontwikkeld, daarom schreven de goed opgevoede mensen hun brieven meestal in het Latijn. In de Nederlandse brieven was ook het Frans heel populair als een beleefde taal. Bij de opkomst van de volksontwikkeling werd de geschreven taal van groot belang, zowel op zichzelf beschouwd als wegens de invloed op de taal van velerhande omgang. Van een *schrijftaal* was er toen nog geen sprake, maar meer dan de gesproken taal is de geschreven taal uiteraard afhankelijk van de tradities en conventies. Het onderwijs, waar men leert lezen en schrijven is de eerste instelling waar de geschreven taal gehanteerd wordt. Deze traditie wordt gesteund door de literatuur. Het zijn de conventies die voorschrijven hoe men in een bepaalde situatie moet schrijven, bijvoorbeeld wat de eisen voor een brief, een ambtelijk geschrift, een preek of een wetenschappelijk opstel zijn.

Weinig geletterde mensen beperkten zich tot zakelijke aantekeningen, rekeningen, briefjes en dergelijke geschriften, die meestal verloren gingen. Voor het deel over de 17de eeuw werden er de brieven van P.C. Hooft, Hugo Grotius, Prins Maurits en de briefwisseling tussen de Middelburgse regent Hendrick Thibaut en Willem II en zijn secretaris Johan Heilersich onderzocht. Er werden zowel officiele als informele brieven onder de loep genomen.

Na de analyse van al die brieven kunnen er bepaalde conclusies getrokken worden. Het valt meteen op dat de conventie om iemand in formele omstandigheden aan te spreken langdradige en maniëristische aanheffen veronderstelde. Bijna niemand wordt met zijn naam aangesproken, zelfs geen beste vrienden. Hooft bijvoorbeeld spreekt zijn intieme vriend en zwager Justus Baak met de vorm *Mijn*

© for this edition by CNS

Heer en Broeder aan.[39] De meest voorkomende vorm is 'Heer' ofwel 'Heere'. Naast dit woord gebruiken de afzenders van de 17de-eeuwse brieven verschillende epitheta naar rang en stand.

Edele, eerentfeste, grootachtbaare, welwijze, zeer voorzienige Heere[40]
Eerzame, voorzienige, zeer discrete, wel gunstige goede vrienden[41]
Erentfeste, wijse, hoocheleerde, voorsienige, zeer discrete heere, mijnheere[42]
Hoochgeleerde, wijze, voorziebughe, seer discrete heere[43]
Doorluchtich Hoochgeboren Vorst, Genadige Heer[44]
Welgeborne vrundtlijcke lieve broeder[45]

In de loop der tijd verdwijnt de vorm 'wel' in de samenstelling 'Weledele' en de meeste aanheffen beginnen met de vereenvoudigde vorm 'Edel' of 'Edele':

Edele, eerentfeste, grootachtbaare, welwijze, zeer voorzienige Heere[46]
Edele, mogende heeren[47]

In de aanheffen worden ook de afkortingen vaak genoeg gehanteerd. Dit komt meestal in ambtelijke correspondentie voor.

Erntfeste, etc.[48]
Eerentfeste, etc.[49]

In de tweede helft van de 17de eeuw wordt het zichtbaar dat de langdradige en versierende aanheffen niet meer op zo'n grote schaal gebruikt worden. De oude, elegante epitheta 'edele', 'voorzienige', 'hooggeboren', enz. beginnen te verdwijnen en komen nog slechts sporadisch voor. De brievenschrijvers geven de voorkeur aan 'Mijn Heere'/ 'Mijn Heer'.[50] Vrouwen worden, ongeacht hun leeftijd en burgerlijke staat, 'Mejoffrouwe' genoemd, tenzij zij van adel, vrouw van een ridder of abdis van een klooster zijn: dan worden ze met 'Mevrouwe' aangesproken.[51]

---

[39] P.C. Hooft, *Brieven*, Amsterdam MDCCXXXVIII, p. 134, 135, 136, 138, 139, 155–161, 167–180, 181–194, 196, 197, 201, 202, 206, 207, 208, 214, 215, 216, 218–225, 233–243, 260–266, 268–272, 303–309, 316–320, 321–323, 328–339, 343, 350, 352, 364, 407, 408, 412, 413, 415, 425, 427, 428, 429, 431, 432, 436, 437, 440, 441, 443, 453, 454, 455.

[40] *Ibid*., p. 62.

[41] *Ibid*., p. 10.

[42] H.J.M. Hellen, *Briefwisseling van Hugo Grotius. Zeventiende deel. Suplement. 1583–1645*, Den Haag 2001, p. 60, 62, 75, 77, 84, 86.

[43] *Ibid*., p. 153.

[44] J.H. Kluiver, *Brieven van de Middelburgse regent Hendrick Thibaud aan standhouder Willem II en diens secretaris Johan Heilersich (1648–1650)*, [in:] N.H.B., Den Haag 1992, p. 57.

[45] *Ibid*., p. 98, 99.

[46] P.C. Hooft, *op. cit.*, p. 62.

[47] H.J.M. Hellen, *op. cit.*, p. 60, 62, 75, 77, 84, 86.

[48] *Ibid*., p. 85, 87, 90.

[49] *Ibid*., p. 85, 88.

[50] P.C. Hooft, *op. cit.*, p. 285, 289.

[51] *Ibid*., p. 301, 303.

© for this edition by CNS

3.2. De achttiende eeuw

Het 18de-eeuwse briefschrijven verschilt op veel punten van de geraffineerde briefkunst uit de voorafgaande periode. Volgend citaat van Erich Trunz maakt het onderscheid helder: 'Der Brief des Barock war Themenbrief, nach Regeln der Rhetorik geformt'. De 18de-eeuwse brief daarentegen 'wurde im Laufe des Jahrhunderts immer individueller, immer reicher an Tönen, immer mehr zum Bild einer Seele in einem bestimmten Augenblick'.[52] De oude regels stuurden aan op kortheid, ordening, duidelijkheid en elegantie, terwijl de nieuwere brievenboeken aandrongen op natuurlijkheid, levendigheid en individualiteit. Het werd bovendien heel belangrijk om in de moedertaal te schrijven, in plaats van in het Frans. Hoewel de daadwerkelijke praktische toepassing van het concept 'natuurlijkheid' in de briefstijl nog enkele decennia op zich liet wachten lijken er vanaf 1770 onder invloed van dit begrip toch nieuwe ideeën over het schrijven van brieven op te komen.

In de 18de eeuw verdwijnt dus de gespannen vorm en het ceremoniële jargon geldt niet langer als stijlideaal. Integendeel, de brievenschrijvers gebruiken een losse conversatietoon, waarbij aanvankelijk de ernst nog zorgvuldig blijft afgedekt onder de esprit.

Behalve in het Nederlands werden de brieven in de 18de eeuw ook in het Frans en het Latijn geschreven. De keuze voor een bepaalde taal in de correspondentie verraadt veel: het kan betekenen dat een persoon die taal het beste beheerst of dat die persoon tot de elite hoort. In de periode 1750–1780 waren er nog 32% van de brieven in het Frans geschreven (tegen 63% in het Nederlands), in de periode 1780–1810 daalde dit percentage verder tot 19%.[53] Naast het Frans kwam ook heel vaak het Latijn voor. Die taal werd meestaal door de mannen gebruikt en hoorde bij de studenten, maar vooral bij de jongens die nog op het gymnasium of de Latijnse school zaten. Verder had het Latijn ook een elitaire of religieuze connotatie.

Het was toen ook heel belangrijk voor de afzender om voor de aanhef van de brief de juiste aanspreektitel van de geadresseerde te kiezen. Brievenboeken boden vaak lange lijsten met de juiste aanspreektitels aan om het respect voor maatschappelijk hoger geplaatsten tot uiting te brengen.

Voor het onderzoek over de 18de eeuw werden er zeven verschillende bronnen gebruikt. Als hoofdbron dienden de briefwisselingen van Aagje Deken en Betje Wolff. Bij de bekende brieven van die vrouwen zijn er verschillende correspondenties betrokken, alsook sporadisch de brieven aan officiële instanties, zoals: *de Nationale Vergadering*, *de Eerste Kamer* of de *Provinsioneele Representanten van het Volk van Holland*.

---

[52] P.J. Buijnsters, *Briefwisseling van Betje Wolff en Aagje Deken*, deel I, Utrecht 1987, p. 54–55.

[53] W. Ruberg, *op. cit.*, p. 65.

© for this edition by CNS

Ook hier worden de brieven verdeeld in verschillende groepen op basis van de geadresseerde. Door de schrijfsters is de vorm Wel Edele nog steeds gebruikt. Maar het valt op dat er geen consequentie bestaat in de manier van het spellen van het woord:

Wel Edele Gestrenge Heer![54]
Wel-Edel gestrenge Heer![55]
Weledel Gestrenge Heer![56]
WelEdel Gestrenge Heer Zeer Geeerde Vriend.[57]

In de briefwisselingen zijn er veel intieme brieven aan vrienden te vinden. Er bestaat een zekere principe dat hoe nauwer de vriendschap was hoe informeler de vorm van de aanhef werd. Het gebruik van de voornaam was toen nog geen regel, in plaats daarvan vinden we het substantief 'vriend'. Ook de spelling van dit woord verandert ten opzichte van de 17de-eeuwse 'vrundt':

Myn geeerde Vriend.[58]
Myn broederlyke Vriend.[59]
Waardste Vriend.[60]
Waarde en lieve Vriend.[61]
Dierbare Vriend![62]

Onder de talrijke geadresseerden, zijn er ook vrouwelijke ontvangers van de brieven. Hier is de verscheidenheid van aanspreekvormen niet zo opvallend. Meestal wordt 'Mejuffrouw' of 'Mevrouw' gehanteerd, bepaald door het woord 'vriendin'.

Mejuffrouw gëeerde Vriendien.[63]
Mejuffrouw geliefde Vriendin.[64]
Mevrouwe Hooggeachte Vriendinne![65]

In uiterst intieme relaties tussen het duo schrijfsters en hun vrienden komen er in de aanheffen de aanspreekvormen die de (roep)namen van de geadresseerde bevatten. Toch, gebeurt het nog steeds sporadisch:

---

[54] P.J. Buijnsters, *op. cit.*, deel I, p. 87, 115.
[55] *Ibid*., p. 88.
[56] *Ibid*., p. 173.
[57] *Ibid*., p. 180.
[58] *Ibid*., p. 193.
[59] *Ibid*., p. 320.
[60] *Ibid*., p. 325.
[61] *Ibid*., p. 326.
[62] P.J. Buijnsters, *op. cit.*, deel II, p. 634.
[63] *Ibid*., p. 605, 606.
[64] *Ibid*., p. 625.
[65] *Ibid*., p. 683.

© for this edition by CNS

Myn aller dierbaarste Coosje.[66]
Myne eige lieve Coosje![67]

Aagje Deken en Betje Wolff schreven ook de brieven aan 'meervoudige' geadresseerden. Meestal waren dat formele brieven aan verschillende stichtingen of aan de overheid:

aan de redacteurs van de "Vaderlandsche Letteroefeningen": *Myne Heeren.*[68]
aan de provisionele Representanten van het Volk van Holland: *Burger Representanten!*[69]
aan het Uitvoerend Bewind der Bataafse Republiek: *Mede Burgers!*[70]

Het blijkt hier dat de politieke situatie invloed kon hebben op de aanhef en ook op de ondertekening van brieven, vooral in de Bataafse tijd. In de correspondentie van Deken en Wolff wordt bijvoorbeeld het Bewind van de Bataafse Republiek 'Mede Burgers' aangesproken. Toch was er in deze periode geen sprake van de een verbod op titels als 'Wel-Edel Gestrenge Heer' en dergelijke, noch van een voorgeschreven titulatuur. Volgens W. Ruberg die haar mening steunt op de Engelsman John Browning behielden de Nederlanders in de opschriften van hun brieven de oude, nederige aanspreekvormen, terwijl ze die titels in gesprekken niet gebruikten.[71] Maar verder legt ze uit dat er pas vanaf ongeveer 1800 sprake is van langzame vereenvoudiging van aanspreektitels, die rond 1850 lijkt te versnellen.

Uit de analyse van de aanspreekvormen voorkomend in de briefwisseling van Deken en Wolff blijkt dat in de formele correspondentie de uitdrukking 'Wel Edel Gestrenge Heer' het meest gebruikt werd. Tegelijkertijd werd het woord 'vriend' meer gehanteerd in de functie van de aanspreekvorm, maar alleen in relatie tussen vrienden en goede kennissen of als aanduiding van respect. Hoewel de manier van het aanspreken tussen vrienden wel vrij is, is de naam van de geadresseerde nog steeds nauwelijks een directe aanspreekvorm.

Een andere bron van de 18de-eeuwse brieven is de briefwisseling van Aagje Luijtsen. Bovendien is deze correspondentie een voorbeeld van de liefdesbrieven. Aagje schrijft aan haar man Hermanus Kikkert die als stuurman voor de VOC voerde. De brieven zijn dus slechts voor één lezer bestemd. Wat het meest in het oog springt, is de intieme en persoonlijke toon van liefde en gemis, waarmee de brieven zijn doordrenkt. Aagje had voor haar man een klein assortiment aan koosnamen, die overvloedig, niet alleen in de aanhef maar ook tussen de regels van de brief zelf gebruikt worden. In de brieven uit de 19de eeuw, samengesteld door P. Moree in zijn boek *Kikkertje lief*[72], spreekt Aagje haar man op volgende manieren aan:

---

[66] *Ibid*., p. 552.
[67] *Ibid*., p. 580.
[68] P.J. Buijnsters, *op. cit.*, deel I, p. 182.
[69] *Ibid.*, deel II, p. 570.
[70] *Ibid*., p. 574.
[71] Zie: W. Ruberg, *op. cit.*, p. 77.
[72] P.J. Moree, *Kikkertje lief*, Texel 2003.

© for this edition by CNS

Waarde lief[73]
Waarde en zeer beminde lieve kostelijke schat[74]
Zeer waarde en geagte teer beminde lieve man en voor altooes uijtverkooren tweede ziel en schat[75]
Waarde en liefhebbende man en voor altooes uijtverkooren lief[76]
Zeer geagte en liefhebbende man[77]
Hooggeagte liefste waarde man[78]
Waarde lieffhebbende man[79]
Lieve schat en beminde man[80]
Zeer waarde liefhebbende man, uijtverkoren schat[81]
Waarde en zielsbeminde lieve man[82]
Waarde en teeder beminde lieve man[83]
Waarde lieve man[84]

De brieven zijn geschreven in ouderwets Nederlands, maar omdat de taal vanuit de klank werd genoteerd, is in het schrift veel van de uitspraak en de temerige toon van het Texelse dialect te herkennen. Bijvoorbeeld, zoals in de onderzochte aanhef de dubbele "a" in het woord 'geaagte'.[85] Voor het echtpaar Kikker en Luijtsen waren de brieven de enige mogelijkheid om elkaar in hun liefde en trouw te bevestigen. Daarom zijn de aanspreekvormen misschien wat overdreven maar tegelijkertijd wel hartstochtelijk. De aanspreekvorm die het meest in de aanhef voorkomt, is 'man'. Daarnaast schrijft Aagje talrijke epitheta die in de 18de eeuw algemeen bruikbaar waren, namelijk: 'waarde', 'geachte', 'lieve' ('liefste'), maar ook meer persoonlijke en intieme, zoals: 'liefhebbende', 'beminde', 'zielsbeminde'.

De voorgaande voorbeelden van aanspreekvormen betreffen Noordelijk Nederlands. Het is wel interessant en belangrijk om ook de manier van aanspreken in het Zuiden te onderzoeken. In het Leuvense archief zijn er verschillende brieven uit de 18de eeuw. De auteurs daarvan zijn de burgers van de stad. Onder de onderzochte correspondentie komen er meestal familiebrieven voor:

Carolus Retra aan de Heer Retra, zijn oom: *Seer beminden Oom en matant*[86]
Martinus Robijns aan zijn zoon Philippus: *Seer beminden soon*[87]

---

[73] *Ibid*., p. 81.
[74] *Ibid*., p. 87.
[75] *Ibid*., p. 89.
[76] *Ibid*., p. 101.
[77] *Ibid*., p. 121, 125, 139.
[78] *Ibid*., p. 135.
[79] *Ibid*., p. 143.
[80] *Ibid*., p. 159.
[81] *Ibid*., p. 163.
[82] *Ibid*., p. 173.
[83] *Ibid*., p. 191.
[84] *Ibid*., p. 201.
[85] Zie: *ibid.*
[86] C. de Ridder, *Leuvense brieven uit de 18de eeuw*, Leuven 1987, p. 52.
[87] *Ibid*., p. 53.

© for this edition by CNS

Van Den Berch aan zijn zwager de Heer Crombecque: *Beminde Swager*[88]
G. Verbraak aan haar ouders: *Zeer beminde Vader en Moeder*[89]
Petronilla Sleiskeus aan haar man in het Leger: *Zeer Beminden Man*[90]

Uit de voorgaande brieven komt duidelijk naar voren dat ook in Zuid-Nederland de mensen de vormen schreven die algemeen in gebruik waren. Bij brieven aan de familieleden is het meestal het woord 'beminde'-aanstaande, verloofde en het substantief dat de relatie tussen de afzender en de geadresseerde aanduidt, bijvoorbeeld 'man', 'vader', 'moeder', 'zwager'. Het is ook opvallend dat in de schriftelijke vorm van deze aanhef de vermelde substantieven meestal met hoofdletters worden geschreven, waarschijnlijk zoals vandaag om een soort respect uit te drukken. Bovendien zijn in de loop van de tweede helft van de 18de eeuw de verschillen in spelling opvallend. In de onderzochte Leuvense brieven wordt er 'seer' gebruikt, maar in brieven gestuurd door jonge mensen komt de vorm 'zeer' al voor, zoals bijvoorbeeld in brieven van G. Verbraak: *Zeer beminde ooms*, *Zeer beminde Vader en Moeder.*[91] In de aanhef komen ook gewestelijke woorden voor die door de verfransing ontstaan zijn, zoals 'matant' – fr. *ma tante*.

3.3. Ten eerste natuurlijkheid- de brieven uit de negentiende eeuw

Als bronnen voor het onderzoek werden er de 19de-eeuwse briefwisselingen van de Nederlandstalige schrijvers en dichters gekozen. Uit de analyse blijkt dat in de 19de eeuw de wijze van het aanspreken vereenvoudigd werd en natuurlijker leek. In tegenstelling tot de voorafgegane eeuwen zijn de aanheffen beknopter en hebben meer gelijkenissen met de hedendaagse manier van het aanspreken. Het gebruik van de naam van de geadresseerde was geen taboe meer, hoewel het meestal nog steeds om achternamen ging, zelfs in de correspondentie tussen vrienden. Ter illustratie werden er enkele aanheffen gekozen om de diversiteiten in de bepaalde soorten van correspondentie aan te tonen. In de formele brieven overheersenden nog de aanheffen zoals:

Mynheer Van Dieren[92]
Mynheer en vriend[93]
Geachte Heer en Vriend[94]

---

[88] *Ibid*., p. 54.
[89] *Ibid*., p. 82.
[90] *Ibid*., p. 86.
[91] *Ibid*., p. 82, 84.
[92] G. Degroote, J. de Schuyter, *Hendrik Conscience en zijn uitgevers. Brieven met inleiding en toelichting*, Brussel–Amsterdam, 1953, p. 63, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 81, 82, 85, 86, 102, 110, 119, 120, 189.
[93] *Ibid*., p. 166, 185, 207, 230, 231, 232, 235.
[94] *Ibid*., p. 208, 209, 211, 217, 222, 226, 228, 229, 233, 241, 242, 244, 247, 252.

© for this edition by CNS

Het valt echter op dat ook in de formele brieven het woord 'vriend' regelmatig voorkomt. Zonder twijfel heeft dit te maken met de al eerder vermelde vereenvoudiging van de conventies. De oude aanspreekvormen zoals in 'WelEdele Heer en vriend' zijn niet zo veelvuldig gebruikt.

'Waarde' is ook een woord dat in de mode raakt. Dit komt zowel in zakelijke als in privé- correspondentie voor. Tussen mannelijke vrienden hanteren de afzenders meestal de achternaam:

Waarde vriend[95]
Waarde Van Lennep[96]
Waarde Mina[97]
Waarde Heer van der Ghinst[98]
Waarde Heer Waltman[99]

In de correspondentie tussen goede vrienden wordt een nieuwe vorm gehanteerd, met name 'Amice' of 'Amicissime'. Het woord komt uit het Latijn en is een aanspreekvorm van het woord 'amicus' (vriend). In Van Dale Groot woordenboek der Nederlandse taal [elektronische versie] vinden we de definitie van 'amicissime' die het woord als 'beste vriend!' verklaart.[100] Steeds populairder wordt de aanspreekvorm bevattende 'zeer geachte heer', die zich vooral in de 20ste eeuw ontwikkelt. In sommige kringen zijn specifieke aanspreektitels van toepassing. Daarom wordt een minister met *Excellentie*[101] of *Uwe Excellentie*[102] aangesproken en een lid van de Tweede Kamer met *Hoogwelgeboren Heer!*[103], terwijl de koning onveranderd *Sire*[104] blijft.

De briefwisseling tussen Multatuli en zijn vriend G. L. Funke is een interessant voorbeeld van het verschijnsel van verandering omtrent de aanspreekvormen

---

[95] M. Mathijsen, *De brieven van De Schoolmeester. Documentair-kritische opgave*, Amsterdam 1987, p. 70, 71, 72, 242, 266.

[96] *Ibid*., p. 236, 237, 267, 268, 269, 274, 275, 276, 280, 285, 289, 290, 297, 299, 300, 301, 303, 304, 305, 309, 311, 313, 315, 323, 326, 330, 338, 339, 341, 343, 345, 349, 353, 359, 360, 362, 385.

[97] Multatuli, *Volledige werken XVII. Brieven en documenten uit de jaren 1874–1875*, Amsterdam 1986, p. 115, 261.

[98] Multatuli, *Volledige werken XIV. Brieven en documenten uit de jaren 1870–1871*, Amsterdam 1982, p. 88.

[99] Multatuli, *Volledige werken XVI. Brieven en documenten uit de jaren 1873–1874*, Amsterdam 1984, p. 311, 316, 320, 626, 631; Multatuli, *Volledige werken XVIII. Brieven en documenten uit de jaren 1875–1877*, Amsterdam 1987, p. 32, 33, 76, 86, 139, 205, 224, 256, 440.

[100] *Van Dale Groot woordenboek der Nederlandse taal* – versie 1.0 Basis.

[101] Multatuli, *Volledige werken XII. Brieven en documenten uit de jaren 1867–1868*, Amsterdam 1979, p. 519.

[102] *Ibid*., p. 699.

[103] *Ibid*., p. 366.

[104] Multatuli, *Volledige werken X. Brieven en documenten uit de jaren 1858–1862*, Amsterdam 1960, p. 227; Multatuli, *Volledige werken XV. Brieven en documenten uit de jaren 1872–1873*, Amsterdam 1983, p. 443.

© for this edition by CNS

naarmate de correspondenten vrienden werden. De briefwisseling bestrijkt de tijdperiode van 1871 tot de dood van Funke in 1885. De eerste brieven die ze aan elkaar schreven waren nog formeel:

Multatuli aan Funke: *Zeer geachte Heer Funke*[105], *Waarde Heer Funke*[106]
Funke aan Multatuli: *Hoog geachte Heer*[107], *Zeer geachte Heer*[108], *Zeer waarde Heer!*[109], *Waarde Heer Dekker.*[110]

In 1872 hanteert Multatuli in zijn correspondentie met Funke nog steeds de formele vorm: *Waarde heer funke (Funke)*[111] Maar bij het einde van 1872 begint hij regelmatig met *Waarde funke (Funke).*[112]

Respectievelijk schreef Funke aan Multatuli: *Waarde Heer Dekker*[113] en later, in 1872, worden de aanheffen minder formeel: *Amice!*[114] en ook *Waarde Vriend!*[115] of *Waarde Dekker!*[116], maar die komen sporadisch voor. In de correspondentie uit de jaren 1872–1873 bevat de aanhef het woord 'beste', maar enkel in twee gevallen, in zowel de brief van Funke als van Multatuli: *Beste Dekker*[117] en *Beste funke.*[118]

3.4. Zijn de aanheffen ouderwets?

De 20ste eeuw is de eeuw van de vereenvoudiging van de aanspreekvormen. Vandaag de dag bestaat er enerzijds een tendens om de formele titulatuur en aansprekingen achterwege te laten ter vereenvoudiging van de aanschrijfvormen, anderzijds is er een sterke behoefte om de bestaande formules aan te passen en de vormen die

[105] Multatuli, *Volledige werken XIV. Brieven en documenten uit de jaren 1870–1871*, Amsterdam 1982, p. 599, 605, 607.

[106] *Ibid*., p. 620, 623, 628, 630, 637, 641, 646, 662.

[107] *Ibid*., p. 602.

[108] *Ibid*., p. 606.

[109] *Ibid*., p. 610.

[110] *Ibid*., p. 622, 626, 640, 659, 666.

[111] Multatuli, *Volledige werken XV...*, p. 33, 38, 81, 83, 90, 91, 105, 112, 115, 117, 118, 126, 129, 131, 132, 133, 134, 142, 151, 158, 160, 163171, 174, 176, 183, 189, 196, 198, 200, 201, 209, 217, 221, 225, 235, 255, 264, 276, 277, 282.

[112] *Ibid*., p. 286, 292, 300, 304, 317, 319, 333, 339, 353, 355, 362, 370, 373, 377, 383, 389, 392, 396, 412, 414, 435, 453, 474, 477, 491, 506, 510, 511, 519, 522, 526, 529, 553, 565, 570, 574, 581, 586, 593, 598, 602, 207, 209, 613, 634, 649, 667, 671, 683, 689, 698, 701, 708, 712, 725, 730, 733, 737, 741, 746, 750, 757, 762, 781, 784.

[113] *Ibid*., p. 33, 78, 84, 89, 104, 120, 131, 141, 145, 167, 169, 170, 178, 181, 182, 184, 198, 200, 206, 223, 227, 256, 281.

[114] *Ibid*., p. 290, 320, 352, 360, 382, 385, 391, 401, 413, 420, 433, 439, 451, 461, 479, 499, 518, 527, 572, 585, 587, 597, 611, 621, 626, 662, 673, 699, 725, 737.

[115] *Ibid*., p. 298, 303, 310, 326.

[116] *Ibid*., p. 371, 384, 493, 538, 732, 755, 760.

[117] *Ibid*., p. 375.

[118] *Ibid*., p. 378.

© for this edition by CNS

op traditie en de hoffelijkheid tegenover de geadresseerde gebaseerd zijn, niet te schaden. Voor het gebruik van de correcte aanspreekvormen en om fouten te vermijden is dus een goede kennis en een juiste toepassing van de meest voorkomende vormen van belang. Zoals bij het onderzoek van de 19de eeuw, worden er ook hier de brieven van de bekende Nederlandse en Vlaamse schrijvers besproken. De formules uit de voorbije eeuwen verdwenen, men gebruikte vaak afkortingen in plaats van volledige aanheffen, er komen dikwijls grappige elementen in privé-correspondentie voor, zoals naamveranderingen, woordspelingen, bijnamen, neologismen of originele uitdrukkingen. Het gebruik van spreektaal en dialect verbaast niet meer. Opmerkelijk is de overvloed van de vormen 'beste' en 'lieve'. In zakelijke correspondentie wint de formele taal meer en meer aan belang. Bovendien is de afstand tussen formele en informele brieven groter dan nooit tevoren.

Er werden verdere wetten geïntroduceerd ten behoefte van het communiceren. Pas in de twintigste eeuw beslist koningin Juliana dat in de ambtelijke brieven aan de koningin woorden als 'Hoogstdezelve' weggelaten kunnen worden en dat na een keer 'Uwe Majesteit' te hebben gebruikt, alle volgende keren 'U'/'u' of 'Uw'/'uw' mag geschreven worden. In 1963 proclameerde de Hoge Raad van Adel de voorschriften op het gebied van aanspreektitels en aanheffen van brieven. Enkele jaren later werd op initiatief van de ministerraad onderzocht in hoeverre enige vereenvoudiging kon worden doorgevoerd. In 1972 bracht de minister van Binnenlandse Zaken opnieuw 'de vereenvoudiging van het gebruik van de titulatuur' onder de aandacht van de Hoge Raad van Adel, maar zonder enig resultaat. Later in de jaren zeventig wordt de aanspreektitel 'Excellentie' voor ministers helemaal afgeschaft, alleen buitenlandse functionarissen komen er nog voor in aanmerking.[119]

Zelden wordt iemand nog met zijn of haar functie aangesproken. In de jaren vijftig van de 20ste eeuw was het nog gebruikelijk om de postbode met 'postbode' aan te spreken. Hetzelfde voor de bakker, schillenboer, groenteman of melkboer. Sinds de jaren zeventig werden mensen meestaal gewoon aangesproken gewoon met 'meneer' of 'mevrouw'. Het woord 'mevrouw' heeft haar eigen geschiedenis. Het klassenonderscheid tussen vrouw, juffrouw en mevrouw kent een lange evolutie. 'Ieder moet op z'n plaats blijven', schrijft Multatuli rond 1860. Nog in 1915 wordt een gehuwde vrouw uit de arbeidersstand met 'juffrouw' aangesproken en pas in de jaren dertig wordt 'juffrouw' enkel voor ongehuwde vrouwen gebruikt. In de jaren zeventig, verdwijnt onder invloed van de emancipatiebeweging, het onderscheid tussen 'mejuffrouw'/ 'juffrouw' en 'mevrouw'. Het argument was dat ongehuwde mannen ook niet met een andere vorm aangesproken werden.[120]

De verandering betreft voor het grootste deel de informele brieven. In de formele correspondentie zijn er vaste formules te vinden, zoals:

---

[119] *Ibid*., p. 35.
[120] *Ibid*., p. 38.

© for this edition by CNS

Geachte Heer Roelants[121]
Zeer geachte Heer en vriend Kuipers[122]
Geachte Mevrouw[123]
Zeer Geachte Heer Roland Holst[124]

De informele correspondentie heeft haar lievelingswoord, met name ‘beste’. In de massabrieven is dit woord niet alleen als een deel maar ook als een zelfstandige aanspreekvorm te vinden. Er zijn namelijk aanheffen die gewoon ‘beste’ bevatten, zoals in de briefwisseling van L.P. Boon.[125] In overige gevallen komt het woord met de voornaam van de geadresseerde voor. Tot informele brieven behoren natuurlijk ook de brieven aan familie.

Beste Gerrit[126]
Beste oom Rik.[127]
Beste Paul[128]

Het verbaast ook niet als de voornaam van de geadresseerde als een directe aanspreekvorm dient:

Morris[129]
Walter[130]
Julia[131]

Het andere woord dat in de briefwisselingen ook overheersend gebruikt wordt is ‘lieve’. Dit komt in de brieven aan familie en aan vrienden voor:

Lieve Kinderen[132]
Lieve Zusjes[133]
Lieve Tiny en Simon[134]

---

[121] J. Muyres, V. van de Reijt, *Als een onweder bij zomerdag. De briefwisseling tussen Louis Paul Boon en Willem Elsschot*, Amsterdam 1989, p. 53.

[122] *Ibid*., p. 197.

[123] *Ibid*., p. 186, 190.

[124] G. Reve, *Brieven aan geschoolde arbeiders (1959–1981)*, Utrecht–Antwerpen 1985, p. 184, 187, 190, 194, 195.

[125] L.P. Boon, *Brieven aan Morris*, Maastricht 1989, p. 60, 62, 63, 66, 67, 71, 73, 76, 78.

[126] L.P. Boon, *Brieven aan literaire vrienden*, Amsterdam 1989, p. 150, 151, 152.

[127] A. Roland Holst, *Brieven aan Marius Brinkgreve 1908–1914*, Amsterdam 1981, p. 45.

[128] A. Willemsen, *Braziliaanse brieven*, Amsterdam 1988, p. 11, 16, 19, 24, 30, 38, 42, 47, 55, 63, 71, 75, 81, 86, 93, 96, 100, 123, 130, 141, 147, 152, 160, 165, 174, 185, 191, 199, 219, 225, 238, 263.

[129] L.P. Boon, *Brieven aan Morris*, p. 39, 57.

[130] W. Elsschot, *Brieven*, Amsterdam 1993, p. 59, 66, 928, 930, 1004, 1042.

[131] *Ibid*., p. 222.

[132] G. Reve, *Brieven aan Josine M (1959–1982)*, Amsterdam–Antwerpen 1994, p. 38, 43, 44, 47, 58.

[133] *Ibid*., p. 54, 66, 85, 93, 159, 165, 167, 173, 174, 191, 193, 195, 201, 203, 205, 208, 210, 213, 214, 223, 225, 226, 231, 233, 238, 241, 244, 246, 248, 252, 253, 256, 257, 259, 263, 265, 269, 272, 274, 277, 279, 282, 283, 293, 294, 295, 296, 298, 303.

[134] G. Reve, *Brieven aan Simon C. (1971–1975)*, Utrecht 1982, p. 17, 20, 21, 23, 29, 31, 34, 36, 39, 41, 45, 47, 51, 57, 63, 67, 71, 72 76, 78, 80, 86, 88, 91, 93, 99, 101, 103, 106, 109, 112, 116,

© for this edition by CNS

Het bewijs van de grote vrijheid in het aanspreken in de informele correspondentie zijn de brieven van Gerard Reve. Heel vaak klinken zij zelfs schandalig, zoals deze in de titel van dit artikel:

Lieve Hoerige Jongensruiter[135]
Lieve Ondeugende Robbedoes[136]
Lieve Aanbeden Zeeverkenner[137]
Lieve Jongensruiter (Wrede en Scherptandige Liefdesvosch Matroos)[138]
Mijn eigen lieve kleine Rembrandt[139]
Lieve Slanke Seksbeer[140]
Lief zacht Penseelkonijn dat ik aanbid[141]
Lieve Broeder in Christus[142]
Aanbeden Dier, Lief Broertje van me[143]

4. Slotbeschouwing

Uit de analyse van de aanheffen van brieven vanaf de 17de tot en met de 20ste eeuw blijkt dat zowel de briefcultuur als de manier van communiceren duidelijk geëvolueerd zijn. De mens gaat erop vooruit in alle levensdomeinen, ook op het gebied van communicatie. De plechtige aanspreektitels uit de zeventiende eeuw werden in de twintigste eeuw vervangen door minder formele aansprekingen. Dat heeft natuurlijk veel te maken met de traditie en de verandering van de gebruiken. De tijdsgenoten van P.C. Hooft waren aan discipline en orde gewend. Er bestonden zekere gedragsnormen die in bepaalde situaties nageleefd moesten worden. In de loop der eeuwen veranderde de manier van denken. De 18de-eeuwse revoluties en het ontstaan van de romantiek zijn de beste voorbeelden van het streven van de mens naar onafhankelijkheid en vrijheid, naar een leven zonder beperkende regels. De lectuur van de brieven uit al die periodes geeft al deze tendensen en ook de etiquette weer. Brieven zijn dus niet alleen een historisch bron, maar vooral ook een bron van hoe de mens als individu in wederzijdse relaties evolueerde, hoe de samenleving samen met haar normen veranderde.

120, 125, 127, 128, 130, 132, 139, 140, 142, 145, 148, 152, 154, 159, 160, 163, 166, 168, 170, 173, 175, 179, 181, 182, 183, 185, 187, 190, 193, 195, 198, 200, 201, 206, 210, 212, 213, 214, 216, 218, 221, 223, 224, 227, 229, 230, 232, 233, 236, 241, 242, 245, 247, 249, 251, 253, 254, 255, 256, 258, 259, 262, 263, 264, 266, 268, 270.

135 G. Reve, *Brieven aan Matroos Vosch (1975–1992)*, Amsterdam–Antwerpen 1997, p. 165.
136 *Ibid*., p. 190.
137 *Ibid*., p. 94, 193, 213.
138 *Ibid*., p. 21.
139 *Ibid*., p. 80.
140 *Ibid*., p. 111.
141 *Ibid*., p. 141.
142 G. Reve, *Brieven aan geschoolde arbeiders...*, p. 81.
143 *Ibid*., p. 140.

© for this edition by CNS

Het aantal onderzochte brieven wijst aan dat het brievenschrijven met de eeuw populairder wordt totdat het in de 20ste eeuw weer meer in onbruik raakte, wegens het gebruik van computers en gsm's. In het algemeen kan men zeggen dat de tendens was dat in de loop der jaren de aanheffen korter, beknopter en persoonlijker werden.

De richting van de evolutie van de aanspreekvormen wordt bepaald door het tempo van het leven en door de techniek. De ontwikkeling van de beschaving verdringt de traditionele methodes zoals een brief geschreven met een pen op papier. Wat meer is, het veroorzaakt de verandering van de taal zo sterk dat sommige nuttige formules verdwijnen.

Bibliografie

Blom, W., *Hoe schrijf ik mijn brieven?*, z.d.

Boon, L.P., *Brieven aan Morris*, Maastricht 1989.

Boon, L.P., *Brieven aan literaire vrienden*, Amsterdam 1989.

Buijnsters, P.J., *Briefwisseling van Betje Wolff en Aagje Deken*, deel I en II, Utrecht 1987.

Degroote, G., Schuyter, de, J., *Hendrik Conscience en zijn uitgevers. Brieven met inleiding en toelichting*, Brussel–Amsterdam 1953.

Elsschot, W., *Brieven*, Amsterdam 1993.

Gerritsen, J., Hoorn, van den, A., Salemans, B., Schaars, F., Severijnen, O., *Briefopener*. *Computercursus voor het schrijven van zakelijke brieven*, Leiden/Antwerpen 1991.

Hakvoord, B., *Gemene zend-brieven, zo die in de Duitse Scholen van Nederland worden geleert*, Amsterdam 1696.

Hellen, H.J.M., *Briefwisseling van Hugo Grotius. Zeventiende deel. Suplement*. *1583–1645*, Den Haag 2001.

Hooft, P.C., *Brieven*, Amsterdam MDCCXXXVIII.

Kluiver, J.H., *Brieven van de Middelburgse regent Hendrick Thibaud aan stadhouder Willem II en diens secretaris Johan Heilersich (1648–1650)*, [in:] Nederlandsche historische bronnen. Deel 10, Den Haag 1992.

L'Écrivain Public en Français et en Flamand. Deuxième édition. Den openbaeren Schryver, in 't Fransch en in 't Vlaemsch. Tweeden druk, Bruxelles/Brussel 1832.

Maks, R., Koning, A.M., de, *Leergang taalbeheersing voor het HBO. Basisboek*, Groningen 1985.

Mathijsen, M., *De brieven van De Schoolmeester. Documentair-kritische opgave*, Amsterdam 1987.

Mauger, C., *Nieuwe Fransche en Nederduytsche grammaire en samenspraeken met een nieuwe manier zeer gemakkelyk om op weynig tyd de Fransche en Nederduytsche taelen te leren: behelzende ... voorbeelden van verscheyde soorten der gebruykelykste brieven & c.*

Moree, P.J., *Kikkertje lief*, Texel 2003.

Multatuli, *Volledige werken X. Brieven en documenten uit de jaren 1858–1862*, Amsterdam 1960.

Multatuli, *Volledige werken XII. Brieven en documenten uit de jaren 1867–1868*, Amsterdam 1979.

Multatuli, *Volledige werken XIV. Brieven en documenten uit de jaren 1870–1871*, Amsterdam 1982.

Multatuli, *Volledige werken XV. Brieven en documenten uit de jaren 1872–1873*, Amsterdam 1983.

Multatuli, *Volledige werken XVI. Brieven en documenten uit de jaren 1873–1874*, Amsterdam 1984.

Multatuli, *Volledige werken XVII. Brieven en documenten uit de jaren 1874–1875*, Amsterdam 1986.

© for this edition by CNS

Multatuli, *Volledige werken XVIII. Brieven en documenten uit de jaren 1875–1877*, Amsterdam 1987.
Multatuli, *Volledige werken XXIII. Brieven en documenten uit de jaren 1884–1886*, Amsterdam 1993.
Muyres, J., Reijt, van de, V., *Als een onweder bij zomerdag. De briefwisseling tussen Louis Paul Boon en Willem Elsschot*, Amsterdam 1989.
Reve, G., *Brieven aan Simon C. (1971–1975)*, Utrecht 1982.
Reve, G., *Brieven aan geschoolde arbeiders (1959–1981)*, Utrecht–Antwerpen 1985.
Reve, G., *Brieven aan Josine M (1959–1982)*, Amsterdam–Antwerpen 1994.
Reve, G., *Brieven aan Matroos Vosch (1975–1992)*, Amsterdam–Antwerpen 1997.
Ridder, C., de, *Leuvense brieven uit de 18de eeuw*, Leuven 1987.
Roland Holst, A., *Brieven aan Marius Brinkgreve 1908–1914*, Amsterdam 1981.
Rooij, J., de, *Mag ik professor hartelijk feliciteren?*, [in:] *Studia Neerlandica et Germanica*, Wrocław 1992, p. 319–339.
Ruberg, W., *Conventionele correspondentie. Briefcultuur van de Nederlandse elite, 1770–1850*, Nijmegen 2005.
Smit, J.G., *Prins Maurits en de goede zaak. Brieven van Maurits uit de jaren 1617–1619*, [in:] N.H.B. 's- Gravenhage 1979.
Sterkenburg, P., van, *Informeel taalgebruik uit de zeventiende eeuw* [in:] Ruijsendaal, E., Rutten, G., Vonk, F. (red.) *Bon jours Neef, ghoeden dagh Cozyn!*, Münster 2003.
The art of correspondence, Parijs 1802.
Toorn, M.C., van den, *De problematiek van de Nederlandse aanspreekvormen*, [in:] *De Nieuwe Taalgids* 70-6, Groningen 1977, p. 520–540.
Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse taal – versie 1.0 Basis.
Vermaas H., *Mag ik u tutoyeren?*, Amsterdam–Antwerpen 2004.
Vermaas, J.A.M., *Veranderingen in de Nederlandse aanspreekvormen van de dertiende eeuw t/m de twintigste eeuw*, Utrecht 2002.
Willemsen, A., *Braziliaanse brieven*, Amsterdam 1988.

© for this edition by CNS